

УДК 316.344.24.

Моніторинг соціально-економічних трансформацій

Балакірева О.М., канд. соціол. наук

зав. відділом Інституту економіки та прогнозування НАН України

Ноур А.М., канд. пед. наук

старший науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИЙ СТАТУС ТА РОЗШАРУВАННЯ ЗА ДОХОДАМИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОГО САМОПОЧУТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Визначено особливості взаємозв'язку між соціально-професійними характеристиками зайнятості, які впливають на процеси соціальної стратифікації за доходами та соціальним самопочуттям, й економічною поведінкою населення України на ринку праці. Проаналізовано специфіку впливу матеріального становища економічно активного населення на його соціальне самопочуття, оцінку стилю життя та поглядів на майбутні можливі зміни у життєдіяльності та добробуті. Поставлені проблемні питання, що загострюються у зв'язку з фінансово-економічною кризою в залежності від соціально-трудового статусу та розширення за доходами економічно активного населення України.

В Україні у стислі історичні строки відбувається радикальна реорганізація соціальної структури суспільства. Незавершеність і перехідність цього процесу супроводжується кризою традиційних норм, зразків поведінки, ролей, статусів, системи соціального контролю в цілому. Це характерно для більшості країн пострадянського простору і може бути визначено як криза соціальної ідентичності [1].

Соціальну трансформацію характеризує не тільки поява раніше неможливих позицій у системі стратифікації – насамперед класу власників і полярних їм прошарків "нових бідних" та маргіналів – а й відповідний стиль адаптації до виникаючих статусно-ролевих позицій, який припускає переоцінку і перегрупування підстав як соціальної, так і особистісної ідентичності. Реструктуризація суспільної власності спричинила появу нових соціальних груп (власників і найманих працівників); сформувала їхні взаємозв'язки (панування й підпорядкування, конфліктність, співробітництво); зумовила основні критерії соціально-класового, групового членування суспільства; укорінила соціальну нерівність [2, с. 58].

Без сумніву, у суспільній диференціації економічні елементи не завжди відіграють провідну роль, принаймні ніколи не вичерпують усіх її елементів. Проте в умовах сьогодення саме вони можуть виявитися ключем до розуміння дуже важливих процесів, котрі формують нові соціальні нерівності та визначають напругу соціального розвитку в цілому. Насамперед це пов'язано з тим, що у суспільствах, які переживають перехідну кризу, економічні розбіжності досягають особливої глибини. У стабільних, усталених соціумах вони здебільшого поєднані різним ступенем прояву одних і тих же тенденцій. Наприклад, становище більшості покращується або, навпаки, погіршується, але у різних групах різною мірою. У перехідних суспільствах абсолютне підвищення рівня життя одних часто поєднується з відносним збіднінням тих, у кого життя поліпшується повільніше. Крім цього, абсолютне зниження життєвого стандарту одних поєднується з відносним збагаченням тих, хто втрачає відносно небагато [3, с. 5]. Отже, перехідна природа теперішньої соціальної ситуації надає усім її елементам, у тому числі соціальній диференціації, неясний, незавершений та невизначений характер.

З точки зору соціології праці економічна поведінка характеризується як комплекс цілеспрямованих індивідуальних і групових дій, що визначають напрям та інтенсивність реалізації людського фактора у процесі трудової діяльності [4]. Трудові відносини викликають інтерес у представників різних галузей соціального знання, і для цього є вагомі підстави, тому що вміння керувати суспільством, "highsoc", важливіше, аніж висока технологія, тобто технічне поняття "hightech". Як зазначив відомий фінський соціолог Ерккі Асп, праця – це центральне явище соціального життя, без якого важко уявити суспільний устрій, розвиток соціуму та людини, динаміку соціально-політичних та соціально-культурних процесів [5, с. 5].

Економічна трудова поведінка людей перебуває у взаємозв'язку з процесами майнового розшарування та соціально-економічної нерівності. Сферу зайнятості, зокрема її структуру як чинник соціальної нерівності, доцільно розглядати за різними напрямками: за галузями економіки, за видами власності, за типом зайнятості. Проте суть соціального аспекту зазначеної проблеми виявляється у певній відповідності соціально-економічної стратифікації суспільства за доходами і професійно-кваліфікаційної диференціації зайнятого населення [2, с. 56]. Більш того, стверджується, що закріпленість різних груп людей за відповідними сферами діяльності є основою соціальної нерівності. Саме соціально-економічний поділ праці не тільки наслідок, а й причина присвоєння одними людьми влади, власності, престижу і відсутності ознак просування в суспільній ієрархії інших [2, с. 57–58].

Соціологічний аспект проблеми ідентифікації індивіда з тією чи іншою економічною групою пов'язаний із достовірністю та обґрунтованістю емпіричної інформації щодо віднесення його до певної страти та факторами, що

детермінують даний процес. Тому питання достовірності та обґрунтованості ідентифікації з економічною групою потребує перенесення його в площину верифікації суб'єктивних (оціночних) показників матеріального становища, рівня та якості життя.

Незважаючи на дискусію, що продовжується в наукових колах відносно об'єктивності використання для стратифікаційного аналізу "суб'єктивних" шкал матеріального становища на основі самоідентифікації респондентів, багато досліджень підтверджують правомірність застосування такого підходу [6–9]. Пропонуються й інші принципи конструювання індикаторів нерівності за рівнем добробуту. Наприклад, наводяться розрахунки розподілу респондентів не тільки за доходами, а й за володінням рухомим та нерухомим майном [10]. За іншим методологічним підходом для визначення нерівності за матеріальним становищем сімей можливо використовувати типологізацію споживання [11]. Вважається доцільним для самооцінки респондентами свого соціального статусу комплексно враховувати такі індикатори: 1) самооцінка матеріального становища у порівнянні зі становищем оточуючих; 2) ступінь задоволеності своїм становищем у суспільстві; 3) уявлення про те, яким буде власне матеріальне становище у порівнянні з оточуючими в найближчі 2–3 роки [12]. Для визначення нерівності в розподілі доходів та переміщення тих чи інших груп по шкалі доходів (мобільність за доходами) пропонується також використовувати методологію дослідження, що дозволяє: а) нівелювати вплив інфляції; б) охопити як бідні, так і найбільш заможні групи населення; в) об'єднати в межах однієї вимірювальної процедури абсолютну та відносну концепції; г) визначити інтенсивність і масштаби мобільності окремих прошарків населення за доходами [13]. Вважається ефективним і використання кластерного аналізу як інструменту вимірювання соціальної диференціації, визначення в соціумі реальних соціальних сукупностей, виділення соціальних прошарків [14].

Переважаючим підходом при вивченні проблеми ідентифікації окремих прошарків населення, у тому числі середнього класу, є дохідна стратифікація, побудована на вичленовуванні груп за рівнем матеріальних активів [15, с. 29; 25]. Для визначення економічної нерівності пропонується будувати інтегральний критерій матеріальної забезпеченості на базі: поточних грошових доходів; нагромаджених заощаджень; накопиченого рухомого і нерухомого майна; наявності сільськогосподарських тварин; наявності земельних паїв, пасовищ, сінокісних угідь. В основу такого підходу покладене твердження, що матеріально-майнове становище домогосподарств визначається не стільки поточними грошовими доходами, скільки комплексом (концентрацією) матеріальних активів [15, с. 33–34].

Науковці виводять також інтегральні показники ресурсозабезпеченості індивіда, які враховують не тільки економічний ресурс, а й кваліфікаційний, соціальний, владний та культурний [16]. Деталізуючи підхід до визначення

соціально-економічної нерівності, пропонується розраховувати показник сукупного обсягу ресурсної забезпеченості індивіда на основі побудови інтегрального індексу, що складається з восьми типів ресурсів. Робиться висновок, що різні групи населення володіють різним обсягом ресурсів, більш того, сукупний ресурс кожного індивіда має свою особливу структуру, що "задає" різні стратегії дій та різні моделі поведінки [17]. За результатами деяких досліджень щодо вибору життєвих економічних стратегій, встановлено існування взаємозв'язку між матеріальними і професійними ресурсами індивіда та ціннісними орієнтаціями, установками, поведінкою [18; 6]. Вказується також, що багато суб'єктивно-оціночних характеристик рівня та якості життя істотно пов'язані між собою. Наприклад, спостерігався взаємозв'язок між економічним та соціальним статусом особистості, тобто ідентифікація респондентів, котра пов'язана з економічними та соціальними групами [19].

Узагальнюючи результати проведеного аналізу використання дослідниками одномірних та багатомірних критеріїв дослідження соціально-економічної нерівності, можна говорити про можливість застосування як перших, так і других. Як зазначив відомий російський політолог і соціолог Л.Гордон [6], при використанні багатомірних підходів для вивчення матеріального становища не потрібно вважати їх свідомо більш привабливими у порівнянні з одномірними критеріями. Відомо, що багато варіантів багатомірного аналізу мають слабкі місця, що зумовлено у першу чергу залежністю їх результатів від набору вихідних ознак та методів виміру зв'язків між об'єктами дослідження.

Соціологічний підхід до дослідження економічної свідомості та поведінки припускає можливість визначення факторів, що їх формують. Він заснований на думках, відносинах, уявленнях як у сьогоденному, так і в ретроспективно-прогностичному аспектах. Встановлено, що багато ретроспективно-прогностичних показників, як пов'язаних із трудовою сферою (перспективи службового зростання, мотиви трудової діяльності, життєві економічні стратегії, готовність до підприємництва тощо), так і більш узагальнених характеристик рівня та якості життя, диференційовані за соціальними і соціально-професійними групами. Проте формування оціночних суджень являє собою результат досить складного, іноді суперечливого процесу. В одних випадках простежується взаємозв'язок показників об'єктивного та суб'єктивного характеру, суб'єктивних показників між собою, а в інших – ні [19]. У зв'язку з цим дослідження залежності між суб'єктивними характеристиками рівня та якості життя, матеріального становища окремих соціально-професійних груп та їх економічною поведінкою, з'ясування факторів, що впливають на цей зв'язок, є достатньо затребуваним.

Автори поставили за мету визначити особливості взаємозв'язку між соціально-професійними характеристиками зайнятості, які впливають на

процеси соціальної стратифікації за доходами, та соціальним самопочуттям і економічною поведінкою населення України на ринку праці.

Задля вирішення зазначених вище завдань були використані дані соціологічного опитування "Думка населення: серпень 2009 р.", здійсненого Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Центром "Соціальний моніторинг". Опитування проводилося з 15 по 25 серпня 2009 р. в 26 територіально-адміністративних одиницях України: 24 областях, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 10444 респонденти віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення за достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 0,59–0,98%.

Для проведення аналізу сформовано вибірку з економічно активного населення, що складається з осіб обох статей віком від 18 років і старше, які впродовж певного періоду формували пропозицію робочої сили на ринку праці. До складу економічно активного населення (робочої сили) входять тільки ті особи, які займалися економічною діяльністю або шукали роботу і були готові приступити до неї, тобто ті, які класифікуються як "зайняті" та "безробітні" і, отже, відповідають визначенню МОП. Вибірка з економічно активного населення становила 6243 респондента, із яких 5593 – працюючі особи, а 650 – безробітні. Отже, дизайн вибірки забезпечує можливість аналізу соціального самопочуття та економічної поведінки економічно активного населення за рівнем матеріального розшарування та соціально-трудоим статусом.

При формуванні груп працюючих за відносною шкалою "бідність – заможність" використовувалося запитання: "Якщо матеріальне становище середньостатистичної родини в Україні прийняти за певний середній показник, то як Ви у порівнянні з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої родини?". У цілому серед працюючого населення 55% віднесли себе до середнього прошарку за рівнем матеріального становища родини (табл. 1).

Викликає занепокоєння, що загалом 39% населення, що перебуває на ринку праці та має роботу, віднесли себе до груп із рівнем матеріального становища нижчим за середній та низьким. Сумарно такі оцінки матеріального становища своєї родини дали 51% із числа робітників технічного персоналу, 48% працівників промисловості/сільського господарства, 45% самозайнятих. Тобто приблизно кожна друга сім'я, де її членом є хтось із зазначених вище категорій працівників, характеризується низьким рівнем поточного споживання, мінімальним майновим накопиченням, нестачею фінансових ресурсів. Споживчі стандарти зазначених сімей менш різнобічні, а потреби обмежені нагальними витратами, необхідними для виживання. Отже, основна маса працюючого населення формує, головним чином, дві дохідні групи: малозабезпечених та середньозабезпечених. Те, що майже 40% працюючого населення віднесли себе за матеріальним станом до групи з рівнем нижчим за середній та низьким, свідчить про існування в Україні феномену "працюючі

бідні". Очевидно, в країні зберігається достатньо висока частка "поганих" робочих місць із низькокваліфікованою та низькооплачуваною працею. В умовах кризи зазначена проблема суттєво загострюється.

Таблиця 1

Розподіл економічно активного населення України за рівнем матеріального становища (серпень, 2009 р.), %

Соціально-трудоий статус	Самооцінка респондентами матеріального становища родини			
	Вище за середнє ¹⁾	Середнє	Нижче за середнє	Низьке ²⁾
У цілому населення, що має роботу,	6	55	29	10
у тому числі:				
керівник організації / структурного підрозділу	25	46	23	6
підприємець	23	61	12	4
спеціаліст	7	60	25	8
службовець	3	59	28	10
самозайнятий	5	50	33	12
технічний персонал	3	46	36	15
працівник промисловості / сільського господарства	2	50	34	14
Безробітний	2	33	31	34
Для порівняння: самооцінка соціального становища населенням Росії, що має роботу [1, с. 8]	6	46	28	20

¹⁾ Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Дуже високе", "Високе" й "Вище за середнє".

²⁾ Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Низьке" й "Дуже низьке".

Наявність низькодохідних груп серед працюючих зафіксована й у стратифікаційній системі зайнятості Росії. Фахівці стверджують, що одна з проблемних тенденцій у сфері зайнятості пов'язана з існуванням згаданого феномену "працюючих бідних", і це відбувається через низьку якість зайнятості при рівні заробітної плати нижчому за прожитковий мінімум та проявляється у вигляді прихованого безробіття на підприємствах економічно збиткових галузей. До "нових бідних" відносять працівників робітничих професій та "бюджетників", "депривованих не тільки в матеріальному плані, а й в інших аспектах, у тому числі принижених морально" [20]. Дослідження нерівності за доходами в різних секторах економіки виявило, що феномен "працюючих бідних" спостерігається як у ринковому (29%), та і в неринковому (32%) секторах економіки, тобто бідність продукується й у ринкових секторах економіки [21].

Дослідження в Україні показало, що найбільш комфортно у матеріальному плані почувають себе керівники різного рівня та підприємці. Майже чверть у кожній групі зазначених працівників визнає матеріальне становище своєї родини як вище за середнє. Отже, порівняння соціально-трудоого ста-

тусу респондентів із самооцінкою матеріального становища родини (дохідний статус зайнятості) дозволяє виокремити певні групи працюючого населення за рівнем життя. З певним ступенем припущення до групи з рівнем матеріального становища вищим за середній можна віднести керівників різного рівня та підприємців, із середнім рівнем – спеціалістів та службовців, із нижчим за середній – технічний персонал, працівників промисловості/сільського господарства та самозайнятих.

Зміни, що відбувалися в суспільстві останніми роками, особливо в умовах кризи, вносять у масову свідомість та соціальне самопочуття нові уявлення щодо сьогодення та планів на майбутнє. Йдеться про адаптаційні процеси, можливості пристосування населення до трансформацій, що відбуваються. Одним із показників прояву зазначених можливостей є соціальне самопочуття та погляди на майбутнє різних груп економічно активного населення.

Результати досліджень свідчать, що за рівнем матеріального становища сім'ї найбільш успішними "адаптантами", яких влаштовує стиль життя, є респонденти з оцінкою "вище за середнє" – 60% (табл. 2). Зі зниженням рівня матеріального становища родини та погіршенням рівня добробуту зростає кількість респондентів, незадоволених власним стилем життя (33% з матеріальним становищем "нижчим за середнє" та 54% з низьким матеріальним становищем). Отже, матеріальне становище родини (за самооцінкою респондентів) є важливою ознакою соціального самопочуття та ступеня задоволеності власним стилем життя. Саме рівень доходів працюючого населення значною мірою зумовлює рівень і якість життя, потужно впливає на самопочуття та диференціює, визначає різні стратегії адаптації сімей.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
"Якою мірою Вас влаштовує стиль життя, який Ви нині ведете?", %
(за матеріальним становищем родини)

Відповіді респондентів	Самооцінка респондентами матеріального становища родини (економічно активне населення України)			
	Вище за середнє	Середнє	Нижче за середнє	Низьке
Влаштовує ¹⁾	60	34	22	11
Частково влаштовує/ частково – ні	25	42	44	35
Не влаштовує ²⁾	14	23	33	54
Важко відповісти	1	1	1	-

¹⁾ Сума відповідей респондентів, які відповіли: "Повністю влаштовує" та "Більшою мірою влаштовує".

²⁾ Сума відповідей респондентів, які відповіли: "Більшою мірою не влаштовує" та "Зовсім не влаштовує".

На соціальне самопочуття та особливості адаптації сімей до сучасного життя значною мірою впливає й характер зайнятості населення. Найвищі показники задоволеності життям демонструють керівники різного рівня та під-

приємці. Як зазначалося вище, вони ж частіше за інші категорії економічно активного населення ідентифікували себе як групу з більш-менш достатнім рівнем матеріального становища.

Проте майже третина респондентів серед працівників промисловості/сільського господарства, технічного персоналу та службовців зазначили, що їх не влаштовує власний стиль життя. Тобто стурбованість своїм матеріальним становищем зазначених категорій працюючого населення викликає елементи невпевненості, нестійкості положення у соціумі. Отже, результати дослідження визначили наявність зв'язку між характером зайнятості, матеріальним становищем та соціальним самопочуттям економічно активного населення України. Низький рівень життя та соціальна незахищеність викликає у певної частини працюючого населення незадоволеність різними аспектами суспільного життя.

На доходи та самопочуття населення суттєво вплинула фінансово-економічна криза. Опитування, проведене в серпні 2009 р., показало, що лише 5% населення України криза не торкнулася. Рівень доходів економічно активного населення та матеріальне становище сім'ї (майнове розшарування) значно диференціює та актуалізує ті чи інші проблеми, що пов'язані з кризою. Наприклад, усі прошарки працюючого населення за матеріальним становищем (від вищого за середній до низького) зазначають загострення проблем, пов'язаних із купівельною спроможністю та ціновим фактором (табл. 3).

Майже однаково зазначені групи (за матеріальним становищем) вказують на зростання цін на продукти харчування (на рівні 95–98%); збільшення комунальних платежів (на рівні 77–85%); зростання цін на ліки, медичні послуги (на рівні 80–95%); збільшення оплати за навчання (на рівні 48–57%).

Якщо проблема зростання цін та купівельної спроможності майже однаковою мірою зачіпає високодохідні та низькодохідні групи населення, то відносно умов та становища на ринку праці найбільш чутливими до кризових явищ виявилися сім'ї із середнім та низьким рівнем доходу. Так, на затримки з виплатами заробітної плати вказують 45–50% респондентів із низьким та середнім рівнем матеріального становища та 37% із рівнем вищим за середній. Зменшення рівня оплати праці за тих же обсягів роботи торкнулося 40–42% респондентів із низьким та середнім рівнем матеріального становища та 34% із рівнем вищим за середній. На 10% більше перевели на скорочений робочий день чи тиждень працівників із середнім рівнем матеріального становища сім'ї (28%), ніж працівників із рівнем вищим за середній (18%). Відправили в неоплачувану відпустку 23–25% працівників із низьким та середнім рівнем матеріального становища та 14% із рівнем вищим за середній. Навіть якщо попередження про звільнення від високодохідних до низькодохідних груп працюючого населення коливається на рівні 12–16%, то реальне звільнення відбувається насамперед за рахунок працівників – представників низькодохідних сімей (22% у низькодохідній групі та по 11% в інших групах).

Отже, в умовах скорочення виробництва роботодавці звільняють насамперед некваліфіковану або малокваліфіковану робочу силу.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
**"Чи виникали у Вас і Вашої сім'ї проблемні питання
у зв'язку з фінансово-економічною кризою?", %**
(за матеріальним становищем родини)

Зазначені респондентами проблемні питання	Групи працюючих за матеріальним становищем родини (економічно активне населення України, відповіді "Так")			
	Вище за середнє	Середнє	Нижче за середнє	Низьке
Зростання цін на продукти харчування	95	97	98	97
Зростання цін на ліки, медичні послуги	80	93	93	95
Збільшення комунальних платежів	78	83	85	77
Збільшення оплати за навчання	54	57	49	48
Скоротили премії, бонуси, доплати	43	55	52	43
Затримки з виплатами заробітної плати	37	50	49	45
Неможливість взяти кошти з банків (депозити, кредити тощо)	35	33	26	24
Зменшення рівня оплати праці за тих же обсягів роботи	34	42	40	40
Перевели на скорочений робочий день чи тиждень	18	28	23	23
Проблеми з погашенням споживчого кредиту	18	25	22	21
Проблеми з погашенням кредиту, який було взято для розвитку бізнесу, підприємницької діяльності тощо	16	11	7	8
Відправили в неоплачувану відпустку	14	25	23	23
Попередження про звільнення	13	13	12	16
Розірвали договір, контракт на здійснення робіт чи послуг	13	13	11	12
Затримки з виплатами пенсій та/або соціальних виплат	12	18	13	15
Звільнення	11	11	11	22
Запропонували перейти на 0,5 ставки	10	12	11	7

Проведений аналіз загострення проблем кризи в залежності від соціально-професійного статусу працівників визначив такі тенденції. В умовах кризи найвищий ранг незахищеності на ринку праці має технічний персонал, друге місце посідають працівники промисловості/сільського господарства. Якщо в цілому серед працюючого населення 48% вказують на затримки з виплатами заробітної плати, то серед технічного персоналу таких 53%, серед працівників промисловості/сільського господарства – 54%. Працівників із числа технічного персоналу частіше за інші категорії працюючого населення переводять на скорочений робочий день чи тиждень, відправляють у неоплачувану відпустку. Вони ж частіше за інші категорії робітників наголошують на ризиках переходу на роботу на 0,5 ставки та отримання попередження про звільнення.

Особи, які займаються підприємницької діяльністю, однаковою мірою з іншими категоріями працівників потерпають від цінового фактора кризи, але вони більш упевнено почувають себе на ринку праці. Відносно всього працюючого населення країни підприємці удвічі рідше вказують на проблеми з затримкою виплат заробітної плати, переведенням на скорочений робочий день чи тиждень, вимушеним переходом на 0,5 ставки або відправкою в неоплачувану відпустку. Проте загострюється одна проблема, яка зачіпає підприємців більше за інші категорії працівників. Вона стосується погашення кредиту, який було взято для розвитку бізнесу, підприємницької діяльності тощо (18% серед підприємців проти 9% серед усього працюючого населення).

Важливою з точки зору післякризової соціально-економічної адаптації є прогностична оцінка економічно активним населенням подальших змін в економіці та соціумі. Як відомо, адаптація являє собою процес узгодження взаємних вимог та очікувань людини та соціального середовища. Зазначені очікування значним чином впливають на уявлення людей про свої потенційні можливості, поживають зміни в адаптаційних стратегіях та економічну активність у сфері праці.

За даними опитування, майже 2/3 економічно активного населення країни вважає, що в найближчі півроку добробут їх сімей зменшиться. Отже, дослідження показало, що населення не дуже оптимістично оцінює своє соціально-економічне становище та перспективи його поліпшення. Проте існують певні відмінності щодо поглядів на майбутнє, очікуваних змін у добробуті залежно від матеріального стану та соціально-трудоного статусу (табл. 4). Так, респонденти із середнім та нижчим за середній рівнем матеріального становища родини трохи більш оптимістично дивляться у майбутнє. Вони рідше за прошарки з високими та низькими доходами прогнозують, що добробут зменшиться та незначно більше очікують, що добробут зросте.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
"Як зміниться життя Вашої родини (Ваше особисто) через півроку?", %
 (за матеріальним становищем родини)

Прогноз змін у житті на найближчі півроку	Самооцінка респондентами матеріального становища родини (економічно активне населення України)			
	Вище за середнє	Середнє	Ниже за середнє	Низьке
Суттєвих змін не відбудеться	30	39	36	30
Добробут зросте	4	7	5	4
Добробут зменшиться	66	54	59	66

У цілому населення, що має роботу, прогнозує зміни в житті на найближчі півроку таким чином: 56% очікують, що добробут зменшиться, 6 – прогнозують, що добробут зросте, а 38% вважають, що суттєвих змін не відбудеться (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
"Як зміниться життя Вашої родини (Ваше особисто) через півроку?", %
 (за соціально-трудоим статусом)

Соціально-трудоий статус	Прогноз змін у житті на найближчі півроку (економічно активне населення України)		
	Суттєвих змін не відбудеться	Добробут зросте	Добробут зменшиться
У цілому населення, що має роботу	38	6	56
<i>у тому числі:</i>			
керівник організації / структурного підрозділу	48	12	40
підприємець	49	11	40
спеціаліст	39	6	55
службовець	35	5	60
самозайнятий	44	9	47
технічний персонал	40	6	54
працівник промисловості / сільського господарства	34	5	61
Безробітний	35	7	58

За соціально-трудоим статусом найбільш оптимістично щодо очікуваних змін налаштовані керівники різного рівня та підприємці. Найменший соціальний оптимізм щодо майбутнього виявляють працівники промисловості/сільського господарства та службовці. Отже, керівники різного рівня та підприємці не тільки демонструють найбільш високі показники задоволеності сьогоdnішнім життям, а й з більшим оптимізмом очікують подальших перемін. Напевно, це зале-

жити не тільки від соціально-трудового статусу, а й від більш значного наявного матеріального ресурсу, культурного капіталу та соціальних зв'язків.

Відомо, що вектор особистого, у тому числі матеріального, успіху має залежати від освіти та кваліфікації. За даними опитування, проведеного в серпні 2009 р., 61% економічно активного населення країни вказав, що здійснює трудову діяльність, яка відповідає їх професійно-освітньому рівню (табл. 6). Найбільша кількість таких серед керівників різного рівня (80%), спеціалістів (72%) та службовців (67%). Водночас 33% спеціалістів та 38% службовців оцінюють своє матеріальне становище як низьке та нижче за середнє. Це означає, що набутий освітньо-професійний рівень та вибір роботи відповідно до основної професії не забезпечує майже половині спеціалістів та службовців належних доходів та відповідного (навіть середнього) рівня життя.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

"Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?", % (за соціально-трудовим статусом)

Соціально-трудовий статус	Ступінь відповідності професійно-освітнього рівня характеру здійснюваної роботи		
	Так	Ні	Важко відповісти
У цілому населення, що має роботу	61	36	3
у тому числі:			
керівник організації / структурного підрозділу	80	19	1
підприємець	49	49	2
спеціаліст	72	25	3
службовець	67	30	3
самозайнятий	38	57	5
технічний персонал	51	44	5
працівник промисловості / сільського господарства	56	41	3

Встановлено, що 36% працюючого населення не використовує здобуті професійні знання у своїй теперішній роботі. Найбільше таких серед самозайнятих (57%) та підприємців (49%). Це можна пояснити тим, що в умовах деформованого (частково зруйнованого) ринку праці та відсутності належної регламентації оплати праці зазначені групи економічно активного населення змушені були відійти від основної професії та піти у сфері зайнятості на "вільні хліби". У даному разі самозайнятість можна розглядати як стратегію активної адаптації, незважаючи на невідповідність наявної професійної підготовки характеру фактичної роботи. Проте викликає занепокоєння те, що 44% працівників технічного персоналу, 41 – робітників промисловості/сільського господарства, 30 – службовців та 25% спеціалістів працюють не за отриманим професійно-освітнім рівнем. За оцінками фахівців, невідповідність зайнятості і кваліфікації спричиняє "розмивання" професійного

поля, професійної культури, руйнації освітньо-професійної структури суспільства як основи соціальної структури. Адже незадоволення роботою серед працюючих не за фахом значно більше, ніж у працюючих за фахом, і це у свою чергу зумовлює зниження задоволення людини своїм добробутом та життям [22, с. 47–55].

Таке становище на ринку праці вимагає термінових заходів щодо модернізації професійної освіти (системи перепідготовки, перепрофілювання кадрів) шляхом її адаптації до нових соціально-економічних умов. На часі розроблення науково обґрунтованих довготермінових прогнозів потреб економіки в робочій силі за сферами зайнятості, галузями та професіями.

Для аналізу економічної поведінки населення під впливом соціально-економічних та політичних обставин (у даному разі кризи) важливо дослідити вибір стратегій поведінки на ринку праці, що здійснює безпосередній вплив на мотивацію дій. Встановлено, що сучасна економічна поведінка більшості українського населення не відзначається превалюванням активних адаптаційних стратегій. У вересні 2006 р. лише 16% респондентів обрали для себе такий спосіб поліпшення добробуту, як ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал" (табл. 7). З початком кризи у серпні 2009 р. зазначений показник зменшився до 13%. У виборі життєвих економічних стратегій починають переважати орієнтації доринкового, традиційного типу. Майже половина опитаних (43%) в умовах очікування звільнення працівників схильні мати невелику, але гарантовану зарплату (у 2006 р. таких було 31%). Отже, у 2009 р. орієнтації населення на роботу з невеликою, але гарантованою заробітною платою повертаються до рівня 1999 р. Орієнтовані на постійний заробіток та заробляння капіталу додатковим шляхом 34% респондентів. На ризик заради заробітку налаштовані переважно люди з вищим за середнім матеріальним добробутом, задіяні у приватному секторі зайнятості. Найбільш активні щодо вибору життєвих економічних стратегій також молодь та населення з високим рівнем освіти.

Таблиця 7

Зміни вибору життєвих економічних стратегій населення України за останнє десятиліття, %

Варіант вибору стратегії	1999	2004	2005	2006	2009
Мати невелику, але гарантовану заробітну плату	46	29	34	31	43
Мати постійний заробіток, але "робити капітал" додатковим шляхом	25	40	40	37	34
Ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"	8	14	12	16	13
Займатися домашніми справами, щоб чоловік/дружина заробляв(ла)	10	10	8	10	7
Інше	11	7	6	6	3

Джерело: моніторинг УІСД/ЦСМ: грудень 1999 р.; травень 2004 р.; жовтень 2005 р.; опитування "Інноваційний потенціал українського суспільства: вересень 2006 р."; "Думка населення: серпень 2009 р."

Економічна поведінка на ринку праці залежить також від майнового розшарування та рівня доходів. Більш заможні прошарки населення з рівнем матеріального становища вищим за середній віддають перевагу роботі з певними ризиками заради високого доходу (40%); групи із середнім матеріальним становищем (44%) та нижчим за середній (43%) орієнтуються на роботу з постійним заробітком у поєднанні з додатковим (множинна зайнятість); майже половина (49%) респондентів з низькими доходами в економічній свідомості мають установки на роботу з невеликою, але гарантованою заробітною платою (табл. 8). Отже, різне соціально-економічне та матеріальне становище детермінує економічну активність працюючого населення, формує різні системи ціннісних орієнтацій людей. Соціально-трудова та матеріальна статуси формують відповідні установки щодо поведінки населення на ринку праці, зумовлюють приналежність до відповідного типу економічної культури.

Таблиця 8

Вибір життєвих економічних стратегій населення України по групах за матеріальним статусом, % (серпень, 2009)

Варіант вибору стратегії	Самооцінка респондентами матеріального становища родини (економічно активне населення України)			
	Вище за середнє	Середнє	Нижче за середнє	Низьке
Мати невелику, але гарантовану заробітну плату	20	36	38	49
Мати постійний заробіток, але "робити капітал" додатковим шляхом	34	44	43	33
Ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"	40	16	15	11
Займатися домашніми справами, щоб чоловік/дружина заробляв(ла)	5	3	3	5
Інше	1	1	1	2

Фахівці Інституту соціології НАН України стверджують, що різне соціально-економічне та матеріальне становище зумовлює не тільки неоднакові можливості доступу до економічних знань, а й, головне, формує різні системи ціннісних орієнтацій людей, а відтак і різні класові культури [23, с. 16]. Соціальна незахищеність, повсякденне життя як балансування на межі виживання є причиною того, що 68,8% опитаних найманих працівників відмічали недостатню впевненість у власному майбутньому. У підгрупі респондентів, які були вимушено безробітними, зазначений показник сягав 79,5%. Низькі показники задоволеності роботою та малозабезпеченість значної частини найманих працівників на фоні матеріального піднесення незначної частки бізнесменів, що переважно орієнтовані на отримання прибутку, є яскравим підтвердженням

думки 63,3% експертів, які вважають, що в сучасній Україні існують дві окремі економічні культури – культура багатих і культура бідних [23, с. 197].

Якщо виходити з поняття економічної ментальності, то можна говорити про специфіку економічних орієнтацій, установок, цінностей і норм поведінки, які є характерними для конкретної соціальної спільноти (групи, соціального прошарку) щодо дій та поведінки на ринку праці. У цілому при переході від низькодохідних до високодохідних груп зростає вагомість фактора ризикованої поведінки, особистого успіху, досяжної позиції, змагально-конкурентних можливостей у сфері праці.

Попри те, що вибір такої стратегії, як ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал", стосовно всього населення ще невеликий (13%), стосовно працюючого населення він дещо вищий (17%). Орієнтовані на ризик заради доброго заробітку 40% підприємців, 26% самозайнятих, 21% керівників підприємств, установ, організацій та їх підрозділів (табл. 9). Мати невелику, але гарантовану заробітну плату серед економічно активного населення найчастіше погоджуються безробітні та технічний персонал – по 44% у кожній групі, 42% працівників сільського господарства та промисловості, 41% службовців.

Таблиця 9

Вибір життєвих економічних стратегій населення України по групах за соціально-трудоим статусом, % (серпень, 2009)

Соціально-трудоий статус	Варіант вибору стратегії (економічно активне населення України)				
	Мати невелику, але гарантовану заробітну плату	Мати постійний заробіток, але "робити капітал" додатковим шляхом	Ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"	Займатися домашніми справами	Інше
У цілому населення, що має роботу	36	42	17	3	2
у тому числі:					
керівник організації / структурного підрозділу	25	51	21	2	1
підприємець	12	45	40	2	1
спеціаліст	37	46	13	3	1
службовець	41	40	12	4	3
самозайнятий	22	48	26	3	1
технічний персонал	44	38	13	4	1
працівник промисловості / сільського господарства	42	38	16	3	1
Безробітний	44	36	13	6	1

Отже, кризовий стан у сфері праці обмежує можливості самореалізації особистості, впливає на спрощення мотиваційних механізмів, посилює праг-

матичний компонент трудової мотивації з орієнтацією на збереження навіть непривабливого робочого місця. Внаслідок кризових явищ економічно активне населення змушене братися за будь-яку роботу, збільшуючи таким чином розрив між бажаним (висококваліфікована, добре оплачувана робота) та дійсним (будь-яка робота за будь-які гроші). Зазначені явища свідчать про наявність зворотної залежності (що вищий рівень безробіття, то нижчий рівень задоволеності працею).

Висновки, пропозиції.

1. Проведений аналіз розподілу економічно активного населення за рівнем матеріального становища дозволів виділити три групи працюючого населення за доходами та власним добробутом. Отримані результати свідчать, що належність до трьох дохідних груп (матеріальне становище вище за середнє, середнє та нижче за середнє) тісно пов'язана із соціально-професійним статусом працюючого населення, а вид (тип) трудової діяльності є важливим чинником соціально-економічної нерівності.

2. Малозабезпеченість (низькі доходи) значної частини працюючого населення є основним чинником незадовільного самопочуття, низької оцінки власного стилю життя та негативних поглядів на майбутні можливі зміни у життєдіяльності та добробуті.

3. Матеріальне становище економічно активного населення (майнове розшарування) значно диференціює та актуалізує ті чи інші проблеми, що пов'язані з кризою. Низькодохідні прошарки працюючого населення є менш захищеними і частіше потерпають від таких проблем у сфері праці: звільнення, затримки з виплатами заробітної плати, зменшення рівня оплати праці за тих же обсягів роботи, переведення на скорочений робочий день чи тиждень, відправка в неоплачувану відпустку. Найвищий ранг незахищеності на ринку праці має технічний персонал та працівники промисловості/сільського господарства.

4. Відносно відповідності рівня кваліфікації роботі, що виконується працівниками, встановлено, що 34% працюючого населення не використовує отримані професійні знання у своїй теперішній роботі. Рівень загальної та професійної підготовки робочої сили не відповідає вимогам ринку праці та конкретного робочого місця. Якщо набута кваліфікація і відповідає роботі, то слідування основній професії значної частини працюючих не забезпечує належних доходів та відповідного (навіть середнього) рівня життя.

5. Економічна поведінка більшості українського населення на загал усе ще не вельми активна, хоча протягом останнього десятиліття (до початку кризи) сталися певні зрушення в бік вибору більш активних життєвих економічних стратегій – чисельність згодних мати невелику, але гарантовану заробітну плату зменшилася з близько половини до третини опитаних, натомість

стало відчутно більше тих, хто намагається реалізувати можливості додаткового заробітку до основної заробітної плати, і вдвічі зросла чисельність згодних активно "робити капітал", незважаючи на ризик і труднощі. Проте з початком кризи економічні орієнтації на ринку праці мають тренд у бік зниження ініціативності та зростання стратегії очікування.

6. Встановлено, що приналежність до певної групи за матеріальним становищем достатньо добре передвіщає вірогідність різних типів економічної поведінки, а тому й стилів життя. При переході від низькодохідних груп до високодохідних зростає вагомість фактора ризикованої поведінки, особистого успіху, мотивації до досягнень у сфері праці.

З огляду на зроблені висновки необхідно по-новому розглядати проблему бідності, гострота якої в період ринкових перетворень українського суспільства в міру нерегульованого зростання диференціації доходів та майнового розширення населення все більше посилюється. Тому зростання добробуту населення, підвищення його купівельної спроможності, розвиток якісних параметрів робочої сили та формування нового мотиваційного механізму її ефективного використання в процесі суспільного виробництва залишаються не тільки найважливішим соціально-політичним, а й безпосередньо економічним завданням, вирішення якого є вихідною умовою виживання та розвитку українського суспільства.

Важливим є державне регулювання конкурентного середовища на ринку праці задля гармонізації суперечливих інтересів тріади "держава – роботодавець – працівник". Воно має відбуватися з урахуванням пріоритетності завдань стимулювання відповідної ринковим змінам виробничої економічної поведінки суб'єктів ринку праці. Йдеться в тому числі про створення привабливих робочих місць з інноваційним компонентом праці, сприяння вертикальній соціальній мобільності перспективних та активних працівників тощо.

Активізація політики держави щодо сприяння ефективній зайнятості населення має одночасно охоплювати кілька основних напрямів. Одним із них має бути реформування нинішньої системи заробітної плати – гармонізація рівня оплати праці в різних сегментах економіки, розвиток стимулюючої та відтворюючої функції заробітної плати, формування концепції "справедливої ціни робочої сили" тощо. Адже відомо, що низький рівень заробітної плати (а зарплатомісткість одиниці продукції в Україні втричі нижча, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою) та затримки з її виплатою послаблюють мотивацію і стимули до праці, ведуть до зниження продуктивності праці, зменшують бажання працівників підвищувати професійну кваліфікацію та фаховий рівень.

На думку науковців, необхідно забезпечити комплексний підхід до вдосконалення оплати праці та підвищення на цій основі реальної заробітної плати. Насамперед, загострюється завдання оптимізації взаємозв'язку рефор-

мування (включаючи регулювання) заробітних плат та оподаткування, інвестиційно-інноваційної діяльності, ринку праці, зайнятості та ціноутворення. Концепція вдосконалення заробітної плати має будуватися на вартості робочої сили. Відповідно до зазначеної концепції основними завданнями вдосконалення системи заробітної плати є такі: 1) формування повноцінного ринку праці та активізація політики держави з його регулювання в умовах соціально-економічних трансформацій, що дасть можливість більш ефективно використовувати ринкові регулятори заробітної плати; 2) вдосконалення чинних та розробка нових законодавчих і нормативно-правових актів із встановлення мінімальних державних гарантій в оплаті праці, прожиткового мінімуму, індексації заробітної плати; 3) вдосконалення організації оплати праці працівників бюджетної сфери, керівників підприємств, що засновані на державній та комунальній власності; 4) законодавче забезпечення системи соціального партнерства та подальший розвиток на цій основі договірного регулювання заробітної плати та її захисту; 5) забезпечення дійового контролю за дотриманням існуючого трудового законодавства щодо оплати праці [24, с. 193–194].

Окрім цього, органами влади усіх рівнів має проводитися свідомо політика створення соціально-економічних умов для підвищення економічної ініціативи економічно активної частини населення, яка у перспективі має створити підґрунтя для формування середнього класу. Для цього необхідно розробити та реалізувати систему програмних заходів щодо збільшення доходів населення, подолання бідності, підвищення економічної активності. Державі потрібна спеціальна національна програма реструктуризації виробництва та зайнятості за видами економічної діяльності, що має орієнтуватися на висококонкурентні та високодохідні робочі місця. Вирішення проблеми "працюючих бідних" фахівці вбачають у збереженні існуючої диференціації при підвищенні мінімальної заробітної плати для запобігання деформації ринку праці в секторі висококваліфікованих працівників, що може викликати зниження їх матеріальної зацікавленості та розвиток неформальних відносин.

Література

1. *Аврамова Е.М.* Соціальна мобильність в умовах російського кризиса // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 3. – С. 5–12.
2. *Чепурко Г.* Соціальна нерівність і сфера зайнятості // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра. екон. наук В.Ворони, д-ра соц. наук М.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 56–66.
3. *Гордон Л.А.* Бедность, благополучие, противоречивость: материальная дифференциация в 1990-е годы // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 5–21.
4. *Лукашевич М. П.* Соціологія праці : підручник. – К. : Либідь, 2004. – 440 с.
5. *Асп Э.* Социология трудовой жизни : учеб. пособ. [для студ. вузов] / [пер. с фин. О.Каялиной]. – СПб. : Интерсоцис, 2006. – 136 с.

6. Градосельская Г.В. Субъективные и объективные оценки благосостояния // Социологический журнал. – 2003. – Т. 4. – № 4. – С. 86–98.
7. Тихонова Н.Е. Особенности дифференциации и самооценки статуса в полярных слоях населения // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 22–30.
8. Ярошенко С.С. Бедные в социальной стратификации постсоветской России // Рубеж (Альманах социальных исследований). – 1998. – № 12. – С. 158–174.
9. Громова Р. Социальная стратификация в самооценке россиян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 5–15.
10. Шкаратан О.И., Иванов И.М., Инясевский С. Анализ социально-экономического неравенства россиян // Общественные науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 36–53.
11. Бондаренко Н. Оценка рисков быть включенными в группу "бедных" для различных категорий семей // Экономические и социальные перемены. Мониторинг общественного мнения. – 2003. – № 1. – С. 39–45.
12. Горшков М. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 4–12.
13. Богомолова Т., Тапилина В., Ростовцев П. Влияние мобильности населения по доходам на изменение неравенства в их распределении // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 2. – С. 130–142.
14. Шкаратан О.И., Сергеев Н.В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 33–45.
15. Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / [Е.М.Авраамова, Т.М.Малева, М.В.Михайлюк и др.] ; под ред. Т.М.Малевой ; Моск. центр Карнеги. – М. : Гендальф, 2003. – 506 с.
16. Тихонова Н.Е. "Новые капиталисты": кто они? // Общественные науки и современность. – 2005. – № 2. – С. 29–39.
17. Давыдова Н., Тихонова Н.Е. Методика расчета ресурсной обеспеченности при анализе социальной стратификации // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 29–41.
18. Балабанова Е.С. Стратегии совладания с жизненными трудностями: самостоятельность или зависимость // Электронный журнал "Экономическая социология". – 2002. – Т. 3. – № 3. – С. 59–78.
19. Покровская М. В. Социологический анализ экономических групп: проблемы идентификации / Глобализация и социальные изменения в современной России : Всероссийский социолог. конгресс : тезисы докл. и выступ. : в 16 т. – М. : Альфа-М, 2006. – Т. 3: Экономическая социология и социология труда. – С. 161–163.
20. Максимов Б.И. Рабочие в период реформ: положение, ориентации, коллективные действия // Мир России. 2002. – №3. – С. 96–121.
21. Доходы и социальные услуги: неравенство, уязвимость, бедность / [Г.Е.Бесстремьянная, А.Я.Бурдяк, А.С.Заборовская и др.] ; рук. авт. колл. Л.Н.Овчарова ; Независимый институт социальной политики. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 135.
22. Иващенко О. Зайнятість і професійна освіта: до питання взаємовідповідності // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006.
23. Экономическая культура населения Украины / под ред. акад. НАН Украины В.М.Ворони, д-ра филос. наук, проф. Е.И.Суименко. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 316 с.
24. Куликов Г. Т. Мотивация труда наемных работников : монография / отв. ред. Д.П.Богиня. – [2-е изд., перераб.]. – К. : Ин-т демограф. и социальн. исслед. НАН Украины, 2006. – 244 с.

Надійшла в редакцію
01.03.2010 р.